

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆԻԿ ՊԱՏԿԱՆԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Դավանանքային ու քաղաքական պայմանների թելադրամբ 552թ. Պարտավում վերահաստատված եպիսկոպոսական աթոռն իրենով սկզբնավորում է Աղվանից կաթողիկոսությունը, որը, հանդիսանալով հայոց եկեղեցական հաստատության կարևորագույն թեմերից մեկը, մշտապես գտնվել է Հայոց կաթողիկոսության հոգևոր ենթակայության տակ: Առկա սկզբնաղբյուրներն ակնհայտորեն մատնանշում են նաև, որ Աղվանից կաթողիկոսությունը հիմնադրվել է որպես ոչ միայն Հայոց եկեղեցու բաղկացուցիչ մաս, այլև այն իր ծագմամբ, էությամբ ու գոյությամբ մշտապես հայ լուսավորչական թեմ է եղել: Եվ ինչպես Ա.Հակոբյանն է իրավացիորեն նշել. «VI դարի երկրորդ կեսին Աղվանից եկեղեցին ազգային տեսանկյունից դարձավ առավել հայկական, քան աղվանական, չնայած որ այն ընդգրկում էր աղվանական տարացեղ բնակչություն ունեցող ձախափնյա լայնարձակ տարածքներ...»¹:

Բանալի բառեր՝ Աղվանք, Ադրբեջան, կաթողիկոսություն, հայկական, քաղաքական, սկզբնաղբյուր, քաղաքակրթություն, առաքելական, հիմնահարց, էթնիկ:

Հատկապես վերջին հայտնի քաղաքական իրադարձություններից հետո աննախադեպ ծավալներ են ընդունել Ադրբեջանի կողմից Հայոց արևելից Արցախ և Ուտիք նահանգների պատմական տարածքներում հայկական ծագման քրիստոնեական արժեքների մի կողմից յուրացման՝ դրանք առավելապես «աղվանական» հայտարարելու և «սեփականաշնորհելու» միջոցով, մյուս կողմից՝ ուղղակի ոչնչացման նպատակային ձեռնարկները: Փաստացիորեն քաղաքակիրթ կոչված 21-րդ դարում համաշխարհային քաղաքակրթական արժեքների պահպանման ու պաշտպանության առաքելությամբ կյանքի կոչված միջազգային կազմակերպությունների գիտությամբ ու թողտվությամբ արդի ժամանակներում իսպառ ոչնչացման վտանգի առաջ են կանգնած դարեր շարունակ տարաբնույթ արհավիրքներին դիմակայած, Հայ առաքելական եկեղեցու անբաժան մաս կազմած Հայ Աղվանից կաթողիկոսության հոգևոր կենտրոններն ու տարատեսակ քրիստոնեափեսք կառույցները: Նպատակային իրականացվող նման քաղաքականությունն ինքնին Աղվանից եկեղեցու էթնիկ պատկանելիության լուրջ փաստարկ է և իրական ընկալման արդյունք, թեկուզև զուգահեռաբար տարվող ու գիտական հիմնավորումները գուրկ քարոզչության ակտիվացմանը:

Աղվանից եկեղեցու պատմության ու էթնիկ պատկանելիության հիմնահարցերը 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներից ի վեր և հատկապես վերջին ժամանակներում եղել ու շարունակում են մնալ տարբեր երկրների կոլկասագետների ուշադրության կենտրոնում: Տպագրվել են բազմաթիվ աշխատություններ, մենագրություններ, հոդվածներ, որոնցում ներկայացվել են Աղվանից եկեղեցու գործունեությանն առնչվող տարաբնույթ հիմնահարցեր, որոնց թվում նաև էթնիկ

¹ Տե՛ս՝ Ալ. Ակոպյան, *Ալբանիա-Ալուանկ в греко-латинских и древнеармянских источниках*, стр. 139-140:

պատկանելիության հիմնահարցը՝ թե մակերեսային և թե խորքային ամենատարբեր մեկնաբանություններով ու հիմնավորումներով: Կարևոր է ընդգծել այն փաստը, որ բոլոր այդ ուսումնասիրությունների համար կարևոր հիմք են հանդիսացել հիմնականում հայկական սկզբնաղբյուրները, ինչն էլ միանգամայն պարզ ու տրամաբանական է: Մակայն ստիպված ենք նաև արձանագրել, որ երբեմն հենց սկզբնաղբյուրների օգտագործման գործընթացում թույլ են տրվել նաև գիտական ոչ համարժեք ու պատշաճ մոտեցումներ, որոնք առավելապես պայմանավորված են հատկապես քաղաքական հանգամանքներով: Զավեշտականը թերևս հիշյալ սկզբնաղբյուրների նպատակային խեղաթյուրումներն են: Եվ այս առումով ոչ միայն բացառություն չեն կազմում ադրբեջանցի պատմաբանները, ովքեր, իրենց քաղաքական շահերով պայմանավորված, կամայականորեն օգտագործելով դրանց տարբեր թարգմանությունները, խառնաշփոթ են ստեղծել ինչպես Ադվանից եկեղեցու, այնպես էլ ողջ Արևելյան Այսրկովկասի պատմության շուրջ, իրենց հորինած հակագիտական, միանգամայն հիմնադուրկ այսպես կոչված «պատմությունները» պատմագիտության անվան տակ ողողելով ամենատարբեր գիտական, տեղեկատվական, քարոզչական հարթակները, բացասական ազդեցություն են ունեցել, ունենում և շարունակաբար ունենալու են ժողովուրդների հարաբերությունների վրա՝ քաղաքական անհաճո հետևանքներով: Տեղին է մեջբերել արևելագետ, կովկասագետ Ա.Ա. Ալիկբերովի հետևյալ միտքը. «...նախ և առաջ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ժողովուրդների պատմությունը՝ տարածքների պատմության փոխարեն, սակայն ներդաշնակ քաղաքացիական դաստիարակության համար հավասարապես կարևոր է արձանագրել ժողովրդի և երկրի պատմությունը. որտեղ ապրում է տվյալ ժողովուրդը»²:

Ադվանից կաթողիկոսության էթնիկ պատկանելիության հիմնահարցը գիտահիմնավորված ներկայացնելու տեսանկյունից կարևոր է բացառապես սկզբնաղբյուրների հիման վրա ինչպես նրա ծագման, կազմավորման, բազմադարյա գործունեության գիտահիմնավորված ներկայացումը, այնպես և հոգևոր սահմանների վարչատարածքային սահմանագծերի ճշգրտումը, հիմնահարցեր, որոնց շուրջը նույնպես իրարամերժ մեկնաբանությունների հետևանքով ունենք խճճված իրականություն:

Ադվանից կաթողիկոսության հոգևոր ու վարչաքաղաքական սահմանների ճշգրտումն անուղղակիորեն առնչվում է Մեծ Հայքի և Բուն Ադվանքի վարչաքաղաքական սահմանների իրողություններին, հիմնահարց, որի վերաբերյալ պահպանված թե պատմական տարաբնույթ սկզբնաղբյուրներն են առավել քան բավարար և թե դրանց հիման վրա կատարված ուսումնասիրությունները: Մեծ Հայքի կամ Հայաստանի և Բուն Ադվանքի միջև Ք.ա. 8-7-րդ դարերից ի վեր գոյություն ունեցած ու ռազմաքաղաքական տարբեր իրադարձությունների ազդեցությամբ պայմանավորված վարչաքաղաքական սահմանների փոփոխությունների ու իրողությունների աղբյուրագիտական հենքով ճշգրիտ ու հիմնավոր մեկնաբանություններով գիտական կարևոր ուսումնասիրություններ կատարվել և հընթացս կատարվում են (Պ.Մուրադյան, Հ.Անասյան, Աս.Մնացականյան, Բ.Հարությունյան, Բ.Ուլուբաբյան, Հ.Սվազյան, Ալ.Հակոբյան և ուրիշներ): Ընդ որում, առանձնակի ընդգծման է արժանի այն հստակ իրողությունը, որ հիմնախնդրին անդրադարձած հեղինակների համար, որպես սկզբնաղբյուր, գրեթե մշտապես հիմք են հանդիսացել Ք.ա. 5-րդ դարից ի վեր

² А.Аликуберов, *Кавказская Албания и лезгинские народы, Albania Caucasica, Москва, 2015, стр. 26.*

ստեղծված թե՛ հունահռոմեական և թե՛ հայկական աղբյուրները, որոնք էլ, առանց բացառության, Հայաստանի և Աղվանքի սահմանագիծ են ճանաչել Կուր գետը³: Այս իմաստով հատուկ ուշադրության են արժանի Ալեքսան Հակոբյանի ուսումնասիրությունները, որոնց թվում հարկ է ընդգծել նաև վերջերս հրատարակված «Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղվանքում և Հայոց արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար» աղբյուրագիտական հարուստ հենքով պատմագիտական ուսումնասիրությունը: Գիտական պատշաճ բժախնայությամբ և առկա սկզբնաղբյուրային բազայի՝ այդ թվում և հնագիտական նյութերի հիման վրա հեղինակը ներկայացրել է բուն Աղվանքի և Հայոց արևելից Արցախ և Ուտիք նահանգների պատմական իրողությունները, համապատասխանաբար ընդգծելով նաև այն փաստը, որ Ք.ա. 7-6-րդ դարերից ի վեր Կուրը՝ որպես Հայաստանի եւ աղուանների բնակութեան տարածքի միջեւ սահման, գրեթե անփոփոխ շարունակվել է մինչև 5-րդ դարը՝ Պարսկաստանի կողմից վարչաքաղաքական նոր մարզերի ստեղծումը՝ կապված Արշակունյաց հայկական թագավորության անկման հետ⁴:

Ի դեպ, քննարկվող հիմնահարցի առնչությամբ կարևոր է ընդգծել հեղինակի կողմից շատ կարևոր մի իրողության արձանագրման մասին ևս, համաձայն որի «հայերի որոշ ներթափանցումը Կուրից հիւսիս» տեղի է ունեցել «արդեն Ք.ա. վերջին դարերում»⁵: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ քրիստոնեության սկզբնական տարածման շրջանում Կուրի ձախափնյակում՝ բուն Աղվանքում, հայ ազգաբնակչության առկայությունը ևս պատճառ կարող էր հանդիսանալ տեղում քրիստոնեության ավելի նպատակային տարածման համար: Եվ այնուհանդերձ, ընգծենք, որ քրիստոնեության տարածումը հանընդհանուր նպատակ էր հետապնդում:

Հայտնի փաստ է, որ Հայոց արևելից կողմերի, այսինքն Արցախ և Ուտիք հայաշխարհների, ինչպես նաև բուն Աղվանքում քրիստոնեական քարոզչության արդյունքում կազմավորված հոգևոր առաջնորդությունն, ինքնստիճյան և ի սկզբանե կազմում էր Հայոց եկեղեցու մաս, իսկ հոգևոր առաջնորդարանը սկզբում գտնվում էր Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Ամարաս բնակավայրում: Փ.Բյուզանդը, նկարագրելով Ս.Գրիգորիսի նահատակությունը և մասունքների հուղարկավորությունը, գրել է. «սարկաւագները Գրիգորիսի մարմինը բերին ի գաւառն իւրեանց ի կողմանց Աղուանից, ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գեղն, որ անուանեալ կոչի Ամարագ: Եւ եղին զնա առ եկեղեցեան, զոր շինեալ էր առաջնոյն Մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի՝ քահանայապետին մեծի աշխարհին Հայաստան երկրին»⁶: Հարկ է

³ Բ.Ուլուբաբյան, *Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981*; П.Мурадян, *Нагорный Карабах с древних времен до 1917 г., К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, Ереван, 1991, стр. 37-49*; А.Акопян, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, стр. 14-17*; Ալ.Հակոբյան, *Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղվանքում և Հայոց արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար, Երևան, 2020*; Б.Арутюнян, *Административно-политическое состояние северо-восточных областей царства Великой Армении в 387-451 гг., К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, Ереван, 1991, стр. 16-36*; А.Новосельцев, *К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в Античный период, Հ.Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, Երևան, 2006, էջ 55*; М. К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, Ереван, 1991, стр. 7-15; Bais, *Albania Caucasia. Ethnos, istoria, territorio attraverso le fonti greche, latino e armeno, Milano, 2001, p. 68*; ...

⁴ Ալ.Յակոբյան, *Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղվանքում և Հայոց արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար, էջ 14-65*:

⁵ Նույն տեղում, էջ 20:

⁶ Փ.Բյուզանդ, *Պատմություն Հայոց, Երևան, 1987, էջ 27*:

նկատել, որ պատմիչը նկատի է առել Հայոց Աղվանքը, որովհետև անգամ հատուկ շեշտել է «ի կողմանց Աղուանից, ի սահմանս Հայոց»:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին նույն փաստը հետևյալ կերպ է ներկայացրել. «և տարեալ հանգուցանեն զսուրբ մարմին նորա ի գեղն Ամարաս, որ ի Փոքր Սինիս»⁷: Հանրահայտ է, որ «ի Փոքր Սինիս» անվան տակ կաթողիկոս պատմիչը նկատի ուներ Արցախ աշխարհը: Միքայել Չամչյանը, նկարագրելով Ս.Գրիգորի առաքելությունը, գրել է. «Սոյն այս սուրբ Վրթանէս ձեռնադրեալ գերեց որդի իւր ԳԳրիգորիս՝ արխեպիսկոպոս՝ առաքեաց յԱղուանս Հայոց, որ և նահատակեցաւ անդ, ի նոցանէ: Եւ, ի սմանէ համարի սկզբնաւորութիւն կաթողիկոսութեան Աղուանից»⁸: Հարկ է ուշադրություն դարձնել հեղինակի մատնանշած «Եւ, ի սմանէ համարի սկզբնաւորութիւն կաթողիկոսութեան Աղուանից» ձևակերպման վրա: Եվ, այնուհանդերձ, աղբյուրների քննության հիման վրա տեղին ենք համարում ընդգծել, որ Ամարասը Հայոց Արևելից կողմանց առաջին հոգևոր կենտրոնն էր, բայց ոչ կաթողիկոսանիստը: Այն կաթողիկոսանիստ կենտրոն ընդունելը պարզապես իրատեսական չէ:

Նշված և միաժամանակ առկա, բայց չնշված աղբյուրների վկայակոչմամբ կարելի է վստահաբար եզրակացնել, որ հայ պատմիչները, սկսած 5-րդ դարից, Աղվանքի մասին հիշատակելով հիմնականում նկատի են ունեցել Արցախ և Ուտիք նահանգները, և այդ փաստն էլ ընդգծելու նպատակով հաճախ միաժամանակ հատուկ շեշտել են «ի կողմանց Աղուանից, ի սահմանս Հայոց», «յԱղուանս Հայոց», «յաշխարհն Աղուանից, որ ասի խորին աշխարհ Հայոց»⁹ և այլն:

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո Գրիգոր Լուսավորչի կողմից եպիսկոպոսություններ են հիմնվել նաև բուն Աղվանքում, մասնավորապես Աղվանքի թագավորության մայրաքաղաք Կապադակում: Ա. Հակոբյանի հիմնավորումները, կապված «Աղվանից կաթողիկոսարանը (նախապես, 315-ից՝ եպիսկոպոսարանը) սկզբնապես տեղակայված է եղել թագավորական մայրաքաղաք Կապադակում (շուրջ մեկուկէս դար): Նրա տեղափոխումը Չող տեղի է ունեցել Աղուանից մարզպանութեան կազմավորման արդյունքում (428թ.), որի կենտրոնը Սասանեանները տեղակայել էին Չող (Դերբենդում)»¹⁰, մեր կարծիքով՝ որոշ ճշգրտման կարիք ունեն: Անշուշտ, ինչպես արդեն իսկ նշվել է, Կապադակում ևս եպիսկոպոսարան գոյություն ուներ: Սակայն սկզբնապես որպես առաջնորդանիստ էր ընդունվում Ամարասը, որին Մ.Չամչյանը և Ս.Ջալալյանը ներկայացրել են որպես «կաթողիկոսարան», հավանաբար, ընդգծելու համար նրա առաջնորդանիստ լինելու հանգամանքը, և պատահական չէ, որ Աղվանքի առաջին հոգևոր առաջնորդ Գրիգորիսի աշակերտները նրա մասունքները տեղափոխել ու հուղարկավորել են հենց Ամարասում վերը մատնանշված 315 թվականից հետո՝ 348թ.: Այսպիսով, մեր կարծիքով՝ սկզբնապես հոգևոր առաջնորդանիստ է համարվել Ամարասը, այնուհետև, կապված Աղվանքի թագավորության մեջ քրիստոնեական հավատքի առավել հիմնավորման հետ, առաջնորդանիստ է ճանաչվել վարչական կենտրոն Կապադակը: Ինչ վերաբերում է մարզպանության կազմավորումից հետո եպիսկոպոսական աթոռի տեղափոխությանը Չող-Դերբենդ, ապա նույնպես միանգամայն ընդունելի և

⁷ Հովհ. Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1996, էջ 46:

⁸ Միքայել Չամչյան, Խրախճան Պատմութեան Հայոց, Վենետիկ, 1811, էջ 84:

⁹ Մ. Ուտիպեցի, Ժամանակագրութիւն, Երևան, 1991, էջ 230-231:

¹⁰ Ա. Հակոբյան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղվանքում և Հայոց արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար, էջ 95:

տրամաբանական է հոգևոր աթոռի տեղակայումը վարչական նոր կենտրոնում:

5-րդ դարում Պարսկաստանի կողմից իրականացված վարչական վերաբաժանումների հետևանքով Հայաստանից անջատվեցին Հայոց արևելից Արցախ և Ուտիք նահանգներն ու ներառվեցին նոր կազմավորվող Աղվանից մարզպանության կազմի մեջ¹¹: Հ.Սվազյանի կարծիքով՝ մարզպանությունը ստեղծվել է 461 թվականին Վաչե Բ-ի գահից հեռացվելուց հետո¹², ըստ Ա.Հակոբյանի՝ 428-450թթ. միջակայքում¹³: Հիշյալ ժամանակներում եկեղեցու հոգևոր սահմանները որոշվում էին վարչաքաղաքական այն սահմաններով, որտեղ տեղակայված էր եկեղեցին: Աղվանից մարզպանության կազմավորմամբ անհրաժեշտություն էր առաջացել Հայոց արևելից կողմանց և բուն Աղվանքի եպիսկոպոսական աթոռների միավորման, ինչն էլ տեղի ունեցավ 552թ.: Այդ է վկայում նաև նորաստեղծ առաջնորդության առաջին գահակալ Մեծառանից Աբաս եպիսկոպոսի տիտղոսը՝ «Կաթողիկոս Աղուանից, Լփնաց և Չողայ»:

Պարտավում հաստատված նորահաստատ առաջնորդության պաշտոնական լեզուն դարձավ հայերենը, ինչի մասին հավաստող փաստարկները նույնպես բազմաթիվ են: Ա.Հակոբյանը սկզբնաղբյուրների հիմնավոր ուսումնասիրության արդյունքում իրավացիորեն ընդգծել է. «Աղվանից կաթողիկոսանիստը Կուրի աջափնյակի Պարտավ քաղաքը տեղափոխելուց հետո աստիճանաբար և անշրջելիորեն դարձավ հայերենը: «Վաչագանի մասին վեպը» և «Աղվենի կանոնները», որոնք արտացոլում են Աղվանից եկեղեցու դրությունը Պարտավյան կաթողիկոսության առաջին իսկ շրջանում, գրված են նույն այն լեզվով, ինչպիսին որ 5-6-րդ դարերի հայկական գրություններն են. Դա, այսպես կոչված, «ոսկե դարյան շրջանից» հետո գրաբարն է, որում դեռևս արտացոլված չէին «հունական դպրոցի» նորամուծությունները», որոնք 6-րդ դարից սկսած նկատելիորեն փոխել են գրական հայերեն լեզուն: Մովսես Դասխուրանցու «Աղուանից պատմութեան» մեջ, որում ներկայացված է Աղվանից կաթողիկոսության հովանու ներքո աջափնյա Աղվանքում ստեղծված գրականության մեծագույն մասը, որևէ հիշատակություն անգամ չկա «աղվանական» գրականության մեջ աղվաներեն լեզվի կիրառության մասին»:¹⁴

Առկա սկզբնաղբյուրներն ակնհայտորեն մատնանշում են, որ Աղվանից կաթողիկոսությունը հիմնադրվել է որպես ոչ միայն Հայոց եկեղեցու բաղկացուցիչ մաս, այլև այն իր ծագմամբ, էությամբ ու գոյությամբ մշտապես հայ լուսավորչական թեմ է եղել: Ինչ վերաբերում է բուն Աղվանքի աղվանական ցեղերին, ապա, ինչպես իրավացիորեն ներկայացրել է Հ.Անասյանը. «... աղվանները քրիստոնեության մուտքից հետո և ապա հետզհետե ընկել են հայերի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրոնական ու մշակութային ազդեցության տակ: Ի վերջո աղվանների ճնշող մասը էթնիկապես համաձուլվել է հայերի հետ: Այդ բանում կարևոր դեր է կատարել Աղվանական եկեղեցին ..., որը Հայ եկեղեցու արքեպիսկոպոսություններից մեկն էր, որի պետը նախկինի պես շարունակում էր կրել Աղվանից կաթողիկոսի տիտղոսը, այնպես, ինչպես Հայկական եկեղեցու կազմում Աղթամարի և Կիլիկիայի կաթողիկոսները»¹⁵:

¹¹ Տես՝ Բ.Հարությունյան, Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կազմությունը 387-451թթ., Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1976, հ.2, էջ 92:

¹² Տես՝ Հ.Ս. Սվազյան, Աղվանից մարզպանության կազմավորման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1979, հմ. 4, էջ 212:

¹³ Ալ. Աкопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, стр. 120.

¹⁴ Ալ. Աкопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, второе переработанное издание, Ереван, 2022, стр. 124.

¹⁵ Հ. Անասյան, Հայկական Մատենագիտություն, հ.Ս, Երևան, 1959, էջ 614:

Իսկ Ա. Հակոբյանը թե օտար և թե հայկական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության արդյունքում Աղվանից կաթողիկոսության էթնիկ պատկանելիության վերաբերյալ միանգայն հիմնավոր եզրահանգում է կատարել, նշելով. «Այսպիսով, VI դարի երկրորդ կեսին Աղվանից եկեղեցին ազգային տեսանկյունից դարձավ առավել հայկական, քան աղվանական, չնայած որ այն ընդգրկում էր աղվանական տարացեղ բնակչություն ունեցող ձախափնյա լայնարձակ տարածքներ...»¹⁶:

Պարսկահպատակ Աղվանից մարզպանության ստեղծման արդյունքում քաղաքական մեկ միավորի մեջ էին հայտնվել ձախակողմյան աղվանական ցեղերը և հայ ժողովրդի Հայոց արևելից կողմանց հատվածը: Վերջինս տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ավելի բարձր մակարդակի վրա էր գտնվում՝ ի համեմատ աղվանական ցեղերի, ուստի և նա էր որոշում աղվանական եկեղեցու դավանաբանական դիմագիծը: Ձախափնյա Աղվանքի եպիսկոպոսները Արցախի և Ուտիքի հայոց հոգևոր առաջնորդներին էին ճանաչում իրենց եկեղեցու գլուխ, իսկ վերջիններս իրենց հերթին, նույնը ընդունում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Սույն փաստի առնչությամբ Մ.Օրմանյանը գրել է. «Քուռ գետից ձախ եւ Կովկասեան լեռնաշղթայից հարաւ ընկած՝ բուն Աղուանքում քրիստոնէական քարոզութեան հետեւանքով առաջացած առաջնորդութիւնը ենթարկւում էր Հայոց եկեղեցուն, իսկ առաջնորդարանը գտնուում էր Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի տարածքում՝ Ամարասում. Պարսից Սասանեանները, 387թ. Հայաստանը Բիւզանդիայի հետ կիսելուց ետոյ, Մեծ Հայքի Արցախ եւ Ուտիք նահանգները միացրին բուն Աղուանքին և կազմեցին Աղուանից մարզպանութիւնը: Վարչական այս ինքնուրույնութեան հիման վրայ, 551թ. Դուինի եկեղեցական ժողովից յետոյ Աղուանից մարզպանության առաջնորդութիւնը վերածուեց կաթողիկոսութեան, որ ենթակայ էր Ամենայն Հայոց հայրապետին եւ եղել է Հայ եկեղեցու նուիրապետական կառոյցներից մէկը... Մի խօսքով՝ միշտ եղել է հայկական երևոյթ եւ հասկացութիւն, աղուան ցեղի կամ ցեղախմբի հետ կապ է ունեցել անուղղակիօրէն»¹⁷: Այսպիսով, դավանանքային ու քաղաքական պայմանների թելադրմամբ 552թ. Պարտավում վերահաստատված եպիսկոպոսական աթոռն իրենով սկզբնավորում է Աղվանից կաթողիկոսությունը, որն էլ մշտապես ի հոգևորս ենթակա էր Հայոց կաթողիկոսությանը:

Նորահաստատ Աղվանից կաթողիկոսության հոգևոր սահմանների մեջ սկզբնական շրջանում, անշուշտ, ներառված են եղել նաև բուն Աղվանքի քրիստոնյա բազմաթիվ ցեղեր, ընդ որում, երբեմն աղբյուրներում այդ թիվը հասցվում է 11-ի, որոնց թվում էին լեզգիները, մասքութները, լինաց և այլ ցեղեր: Նրանց մի մասը արաբական տիրապետության արդյունքում ընդունեց մահմեդականությունը, իսկ մյուս մասը շարունակեց մնալ որպես քրիստոնեական հավատքի հետևորդ: Պատմական այս իրողությունը շատ հիմնավոր ու հստակ ներկայացրել է Ալ.Հակոբյանը. «Արաբական խալիֆայութեան տիրապետութեան տակ յայտնուած Արեւելեան Այսրկովկասում մահմեդականութեան տարածման դարաշրջանում աղուանական մետաէթնիկ ընդհանրութեան քրիստոնէայ մնացած հատուածը վերջապէս համախմբուեց իբրեւ «ուդիներ» (նաեւ՝ ուտիներ) ինքնանուամբ միասնական էթնոս, իսկ մահմեդականացած հատուածի գերակշիռ մասն՝ իբրեւ «լեզգիներ» ինքնանուամբ էթնոս-ժողովուրդ (պահպանուեցին նաեւ մի քանի փոքր մահմեդական եւ լեզգիալեզու ժողովուրդներ՝ թաբասարանցիներ, ծախուրներ, ռութուլներ, ագուլներ, բուդուլներ,

¹⁶ Տե՛ս՝ Ալ. Ակոպյան, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, стр. 139-140:

¹⁷ Մ.Օրմանյան, *Հայոց եկեղեցին, Երևան, 1993, էջ 275:*

կռիվներ, խինալուղցիներ են)»¹⁸:

Փաստացի Աղվանից կաթողիկոսությունը աստիճանաբար դարձավ միայն Արցախի, Ուտիքի, ինչպես նաև բուն Աղվանքում բնակություն հաստատած հայ ժողովրդի հոգևոր կառույցը: Այս տեսակետը նոր հիմնավորումներով և գիտական պատշաճ մակարդակով հանրությանը ներկայացնելու անհրաժեշտությունը ներկա քաղաքական իրողությունների պարագայում և արդիական է և հրատապ, մանավանդ, որ Ադրբեջանի հանրապետության կողմից տարվող քաղաքական էքսպանսիան հիմնավորելուն միտված նպատակային ու բավականին տարաբնույթ միջոցառումների արդյունքում ներկա ժամանակներում երբեմն կասկածի տակ է առնվում Հայոց արևելից Արցախ և Ուտիք նահանգների, ինչպես նաև բուն Աղվանքի քրիստոնյա հատվածը ներկայացնող Աղվանից կաթողիկոսության ազգային բնույթը, նրա՝ հայոց եկեղեցական հաստատության կարևորագույն թեմերից մեկը լինելու իրողությունը:

Աղվանից եկեղեցու էթնիկ պատկանելիության հիմնախնդրի պարզաբանման տեսանկյունից կարևոր սկզբնաղբյուր է, բնականաբար, վերստին Մովսես Դասխուրանցու երկը: Սակայն ստիպված ենք նաև արձանագրել, որ նույն հիմնախնդրի շուրջ առաջացած խառնաշփոթի հիմնական պատճառներից մեկը կրկին՝ նույն աշխատանքն է: 1860թ. Մոսկվայում Մ.Էմինի և 1861թ. Փարիզում Ք.Պատկանյանի թարգմանություններով ռուսերեն հրատարակված՝ Մ.Կադանկատվացու երկի շուրջը սկսեցին ստեղծվել միանգամայն հակասական մեկնաբանություններ: Ինչպես իրավացիորեն նշել է «Պատմություն Աղուանից աշխարհի» երկի բնագրի լավագույն հետազոտող և գիտակ Ալ. Հակոբյանը, «Մ.Դասխուրանցու «Պատմություն Աղուանից»-ի հրատարակումից յետոյ մասնագետները համարեցին, որ, հետեւելով նորայայտ «տեղացի» հեղինակի վերոնշյալ պատկերացմանը՝ կարիք կայ սրբագրելու անտիկ և վաղմիջնադարեան աւանդոյթից բխող նախկին գիտական դրոյթը, ըստ որի՝ մինչեւ Մասանեանների կողմից 428թ. Մեծ Հայքի թագաւորութեան վերացումը էթնիկ Ալբանիա/Աղուանքը տեղորոշւում էր լոկ Կուրից հիւսիս: Ի (20) դարի առաջին կեսի գիտնականները շտապողաբար հակուեցին այն մտքին, թէ Կուրի աջ ափին էլ նախապէս բնակուել են բուն աղուանական ցեղեր, որոնք երկար ժամանակ ապրելով Հայոց պետութեան մէջ՝ ինչ-որ պահի, գուցէ մինչև Ե դարը (կամ ավելի ուշ՝ վաղ միջնադարում) հայացել են»¹⁹:

Ակնհայտ է, որ միանգամայն հիմնագուրկ նման տեսակետի առաջադրման դրդապատճառը բացառապես քաղաքական էր և է ու հեռագնա նպատակներ հետապնդող: Թուրքիայի նախաձեռնությամբ ու հանրահայտ ծրագրերի իրականացման ճանապարհին հերթական կարևորագույն քայլը հանդիսացած «Ադրբեջան» պետության ստեղծումը պետք էր պատմականորեն «օրինականացնել», ինչին էլ լծվեցին սույն երկրի «մասնագետները», մոռանալով կամ անտեսելով, որ 19-րդ դարում Աբասկուլի-Աղա Բաքիխանովը, հիմք ընդունելով բացառապես սկզբնաղբյուրները, ներկայացրել է հետևյալ իրականությունը. «Շիրվան մարզի սահմանները ձգվում են. արևելքից՝ Կասպից ծովը, հարավ-արևմուտքից՝ Կուր գետը, բաժանելով նրան Հայաստանից եւ Մուղանից, հյուսիս արևմուտքից՝ Կանրկ գետից (Ալազան-Արաքս) որոշակի հատվածով ձգվում է մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան ...»²⁰: Հարկ է ընդգծել

¹⁸ Ալ.Հակոբյան, *Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղվանքում և Հայոց արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար, էջ 3*:

¹⁹ Ալ.Հակոբյան, *Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղվանքում և Հայոց արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար, էջ 3*:

²⁰ А.Бакиханов, *Гюлистан —и Ирам, Баку, 1926, стр. 3*:

նաև, որ այս աշխատանքն էլ Բաքվում «հատուկ մշակումների» է ենթարկվել Զ.Բունիաթովի կողմից և համացանցում շրջանառված է պարսկերեն բնագրի, անգամ 1926թ. Բաքվում ռուսերեն հրատարակված գրքի միանգամայն խեղաթյուրված տարբերակը:

Թե օտար, թե հայկական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունների արդյունքում իրական պատկերը առավել քան ակնհայտ է դառնում, ինչն էլ մշտապես արտացոլվել է բացառապես գիտական նպատակներով կատարված ուսումնասիրություններում:

«Աղվանք» աշխարհագրական անունը կիրառական է դարձել նաև Հայոց արևելից կողմանց Արցախ և Ուտիք նահանգների հարաբերությամբ 428թ. Պարսկաստանի կողմից իրականացրված վարչաքաղական բաժանումներից հետո, երբ հիշյալ նահանգներն ուղղակիորեն կցվեցին պարսկահպատակ Աղվանից մարզպանությանը: Իսկ անվան տարածումն իրենով ոչ միայն չի պայմանավորում էթնիկ վերափոխություններ, այլև միանգամայն անտրամաբանական են հնչում բոլոր այն ձևակերպումները, համաձայն որոնց ստացվում է, որ հիշյալ նահանգները Աղվանքին կցելուց հետո տարածքի «աղվանները» հայացել են թեկուզ և Աղվանից եկեղեցու ազդեցությամբ պայմանավորված: Տրամաբանորեն թերևս հակառակը պետք է տեղի ունենար. Աղվանից եկեղեցին դուրս կգար Հայոց եկեղեցու կազմից, ինչի համար միանգամայն նպաստավոր վարչաքաղաքական պայմաններն էլ առկա էին, ինչպես որ 607թ. վրաց եկեղեցին կատարեց, իսկ աղվաններն էլ Աղվանքին կցվելուց հետո ոչ թե կուծացվեին՝ դառնալով հայեր, այլ հակառակը՝ գոնե կպահպանեին իրենց ինքնությունը:

Ամենից եզրակացնելով արձանագրենք, որ քաղաքական պատվերներ կատարելը թերևս չպետք է լինի գիտության զեղծարարության ու համամարդկային քաղաքակրթության ոչնչացման հաշվին: Յուրաքանչյուր ազգ իր գոյության ու կենսագործնելության ընթացքում կայանում ու զարգանում է իր արժեհամակարգին ու ինքնությանը հավատարիմ, արժանապատիվ հարգանք ցուցաբերելով նաև մյուսների նկատմամբ:

ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ АЛУАНСКОГО КАТОЛИКОСАТА-МЕЛАНЯ БАЛАЯН - По диктовке конфессиональных и политических условий в 552 году подтверждение епископского престола в Партаве знаменует собой начало Алуанского католикосата, который, будучи одной из важнейших епархий Армянского церковного учреждения, всегда находился в духовном подчинении Армянского католикосата. Существующие первоисточники явно указывают также на то, что католикосат Алуанка был основан не только как составная часть Армянской Апостольской церкви, но и по своему происхождению, сущности и существованию всегда был армянской просветительской епархией. И как справедливо отметил А. Акопян: "Ко второй половине VI века Албанская церковь стала в этническом плане больше армянской, чем собственно албанской, хотя она ведала, конечно, и обширными территориями с собственно албанским населением левобережья ...".²¹

²¹ Ал. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, стр. 139-140.

Ключевые слова: Алуанк, Азербайджан, католикосат, армянский, политический, первоисточник, цивилизационный, апостольский, проблема, этнический.

ABOUT THE ETHNIC BELONGING OF THE ALUAN CATHOLICOSATE - MELANYA BALAYAN - According to religious and political conditions in 552 The episcopal seat reaffirmed in Partav marks the beginning of the Aghvan Catholicosate, which, being one of the most important dioceses of the Armenian ecclesiastical institution, has always been under the spiritual subordination of the Armenian Catholicosate. The available primary sources also clearly indicate that the Catholicosate from Aghvan was founded not only as a constituent part of the Armenian Church, but also that it has always been an Armenian Enlightenment Diocese by its origin, nature and existence. And as A. Hakobyan rightly noted. «In the second half of the 6th century, the church from Aghvan became more Armenian than Aghvan from a national point of view, even though it covered vast areas of the left bank with a diverse Aghvan population ...».

Keywords: Aghvank, Azerbaijan, Catholicosate, Armenian, political, primary source, civilization, apostolic, problem, ethnic.